६ व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी

६.१ **प्रस्तावना**

६.१.१ सामाजिक जबाबदारीची संकल्पना

६.१.२ सामाजिक जबाबदारीची गरज

६.२ **वेगवेगळ्या समूहांप्रति असणारी जबाबदारी**

६.२.१ मालक

६.२.२ गुंतवणूकदार

६.२.३ कर्मचारी

६.२.४ ग्राहक

६.२.५ सरकार

६.२.६ समाज/जनता/सर्वसामान्य लोक

६.३ **पर्यावरण संरक्षणाप्रति सामाजिक जबाबदारी**

६.४ **व्यवसाय नीती/व्यवसाय नीतीशास्त्र**

६.४.१ संज्ञा/संकल्पना

६.४.२ व्याख्या

६.४.३ व्यवसाय नीतीशास्त्राची वैशिष्ट्ये

६.४.४ नैतिक व सामाजिक मूल्ये

६.५ **कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (CSR)**

सारांश

स्वाध्याय

६.१ प्रस्तावना :

व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी असे सूचित करते की, समाजाच्या हिताचे रक्षण करणे ही व्यवसाय संस्थेच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी आहे. कोणत्याही व्यवसायाचे अस्तित्व पूर्णपणे वेगळे असू शकत नाही. समाजाच्या प्रत्येक भागाचे व्यवसायाच्या यशामध्ये योगदान असते. म्हणूनच, त्याची परतफेड करण्यासाठी व्यवसायाने समाजासाठी काहीतरी करणे फार महत्त्वाचे असते. व्यवसायाच्या समाजाप्रति असणाऱ्या या जबाबदारीलाच सामाजिक जबाबदारी असे म्हणतात. सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार संस्थानी फक्त जास्तीतजास्त नफा मिळविणे एवढेच उद्दिष्ट न ठेवता, समाजातील विविध घटकांच्या कल्याणासाठी सुद्धा काम करणे अपेक्षित आहे.

प्रत्येक व्यवसाय संघटना परस्परांशी सुसंवाद साधून किंवा चर्चा करूनच पर्यावरणामध्ये कार्य करीत असतात. कोणतीही संस्था पर्यावरणाशिवाय टिकून राहू शकत नाही. त्यासाठी आवश्यक असणारे मनुष्यबळ, यंत्रसामग्री, साहित्य इ. समाजामधून मिळवितात. कच्च्या मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर केल्यानंतर, समाजाच्या विविध भागामध्ये विभागणी करणे हा सुद्धा पर्यावरणाचाच एक महत्त्वाचा घटक आहे.

अशाप्रकारे गरजेनुसार कच्च्या मालाची खरेदी व पक्क्या मालाचे वितरण या दोन घटकांवरच व्यवसाय संघटनेचे समाजातील अस्तित्व अवलंबून असते.

६.१.१ सामाजिक जबाबदारीची संकल्पना :

व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी ही समाजाच्या मूल्याबाबत निर्णय घेण्यासाठी आणि उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याबाबत अपेक्षित कृती करण्याशी संबंधित अशी संकल्पना आहे. म्हणून, व्यवसायाची सर्व कार्ये अशा समाजाच्या कोणत्याही घटकाला नुकसानकारक न ठरता सर्व समाजाच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी योगदान देणारी असावीत.

व्याख्या :

हॉवर्ड डी. बोवेन – *''सामाजिक जबाबदारीने निर्णय घेणाऱ्या अशा धोरणांचा पाठपुरावा करावा किंवा अशा कार्यप्रणालीचे अनुकरण करावे जी आपल्या समाजाच्या उद्दिष्टांची व मूल्यांची जोपासना करते.''*

कॅथ डेव्हिस – *''व्यवसाय संस्थेच्या आर्थिक व तांत्रिक हितापेक्षा व्यावसायिकाचे जे निर्णय व जी कार्ये समाजाप्रती कर्तव्ये मानून केली जातात त्यालाच सामाजिक जबाबदारी असे म्हणतात.''*

सामाजिक जबाबदारी ही संकल्पना भारतामध्ये प्राचीन काळापासून अवगत आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानी आर्य चाणक्य व ख्रिस्तपूर्व इतिहास-कालीन खंडातील तत्त्ववेत्ते, पाश्चिमात्य उपदेशक यांनीसुद्धा व्यवसाय चालविताना नैतिक तत्वांचा आधार घ्यावा असे सांगितले आहे.

व्यवसायाच्या कायदेशीर जबाबदारीपेक्षा सामाजिक जबाबदारी ही व्यापक संकल्पना आहे. कायदेशीर जबाबदारी ही कायद्याचे पालन करून पार पाडता येईल. सामाजिक जबाबदारी ही संकल्पना त्याही पलीकडची आहे. कायदयाने निर्धारित केलेल्या जबाबदाऱ्यांबरोबरच संस्थेला त्यांच्या इतर सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव असणे म्हणजेच सामाजिक जबाबदारी होय. याचाच अर्थ समाजाच्या हितासाठी व्यवसायाच्या वतीने स्वेच्छेने कामे करणाऱ्या अनेक घटकांचा सामाजिक जबाबदारीमध्ये समावेश होतो.

६.१.२ सामाजिक जबाबदारीची गरज (Need for Social Responsibility) :

व्यवसाय संघटना या नफा मिळविण्यासाठीच चालविल्या जातात. परंतु, जास्तीत जास्त नफा कमविणे हे एकमेव उद्दिष्ट असता कामा नये. सामाजिक बांधिलकी सुद्धा फार महत्त्वाची असते.

पुढील मुद्दे व्यवसायाच्या सामाजिक जबाबदारीची गरज स्पष्ट करतात.

१. **विश्वस्त – संकल्पना :** विश्वस्त ही संकल्पना आर्थिक सामाजिक तत्त्वज्ञानाची आहे. हा विचार सर्वप्रथम महात्मा गांधी यांनी पुढे आणला. सर्वसामान्य जनतेच्या कल्याणासाठी संस्थेच्या सधन व्यक्तींनी विश्वस्त बनून विविध साधनांचा पुरवठा केला पाहिजे. विश्वस्त संस्था समजिक कल्याणासाठी कार्यरत असतात व म्हणून व्यवसायिकांना समाजाचे विश्वस्त मानले जाते.

२. **समाजाच्या बदलत्या अपेक्षा :** अलिकडच्या काळात समाजाच्या व्यवसाय संस्थेकडूनच्या अपेक्षांमध्ये मोठया प्रमाणात बदल झालेला आहे. सुरुवातीच्या काळामध्ये, व्यवसाय म्हणजे वस्तूंचा व सेवांचा पुरवठा करणारा भाग असाच दृष्टीकोन होता. परंतु, आजकाल समाजाची अशी अपेक्षा आहे की व्यवसाय हे जबाबदार नागरिक असून समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांनी योगदान दिले पाहिजे.

३. **नावलौकिक/प्रतिष्ठा [Reputation] :** व्यावसायिकांकडून आपल्या व्यवसायाची प्रतिमा निर्माण व बळकट करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर खर्च केला जातो. सामाजिकदृष्टया जबाबदारीने वागणाऱ्या कंपनीला समाजामध्ये चांगली प्रतिष्ठा मिळते. याचा परिणाम म्हणजे विक्रीत व नफ्यात वाढ होते, प्रतिभावान लोक आकर्षित होतात आणि व्यवसायाचा शाश्वत विकास होतो.

४. **पर्यावरणाचे संरक्षण :** व्यवसाय संघटनेने देशाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा योग्य वापर केला पाहिजे. त्यांनी पर्यावरणाची हानी टाळली पाहिजे. **उदा.** व्यवसायामुळे पाण्याचे होणारे प्रदूषण, ओझोनचा थर कमी करणारे घटक हवेत सोडणे टाळले पाहिजे. यामुळे समाजातील लोकांचे आरोग्य धोक्यात येते आणि सजीवांच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

५. **संसाधनांचा पर्याप्त वापर :** आधुनिक व्यवसायाच्या व्यवस्थेमध्ये मोठया प्रमाणावर संसाधने उपलब्ध आहेत. या सर्व मोठया प्रमाणावरील संसाधनामुळे समाजाच्या हिताचे रक्षण करणे व्यवसायांना शक्य आहे. अशा साधनसंपत्तीचा अपव्यय टाळला पाहिजे.

६. **कामगार संघटनांचा दबाव :** आधुनिक काळात कामगार त्यांच्या हक्काबाबत जागरूक झाले आहेत. कामगार संघटनांची झपाटयाने वाढ होत आहे आणि व्यावसायिक पर्यावरणामध्ये ते महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. कामगारांची अशी अपेक्षा असते की, व्यवस्थापनाने त्यांना योग्य पगार, बोनस व इतर सवलती द्याव्यात. यातून होणारा संघर्ष टाळण्यासाठी, व्यवस्थापनाने आपली जबाबदारी ओळखून त्यानुसार कृती केली पाहिजे.

७. **ग्राहक चळवळींची वाढ :** शिक्षणाचा विकास, प्रसार माध्यमे आणि बाजारपेठेतील वाढती स्पर्धा यामुळे ग्राहक त्यांचे हक्क व अधिकारांबाबत जागृत झाले आहेत. म्हणूनच, व्यवसाय संस्थेने ग्राहकांभिमुख धोरणांचे अनुकरण केले पाहिजे.

८. **शासकीय नियंत्रण :** व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून शासकीय नियम हे अनुचित असतात कारण त्यामुळे व्यवसायाच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा येते. शासनाने अनेक कायदे लागू केलेले असतात. यामुळे व्यवसायावर नैतिक दबावाबरोबरच कायदेशीर दबाव येतो.

९. **दीर्घकालीन स्वहित :** ज्या संस्थेचा सर्वोच्च उद्देश हा 'समाजाची सेवा करणे' हा असतो तीच संस्था दीर्घकालीन जास्तीत जास्त नफा मिळवून संस्थेची चांगली प्रतिमासुद्धा निर्माण करू शकते. कामगार, ग्राहक भागधारक आणि शासकीय अधिकारी या सर्वच सदस्यांना जेंव्हा असे वाटेल की, व्यवसाय संस्था त्यांच्या हितरक्षणासाठी काम करीत नाही तेंव्हा ते व्यवसाय संस्थेला सहकार्य करण्याचे बंद करतील. म्हणूनच, स्वतःच्या दीर्घकालीन स्वार्थासाठी का होईना, संस्थेने सामाजिक जबाबदारीचे पालन केले पाहिजे.

१०. **गुंतागुंतीच्या सामाजिक समस्या :** व्यवसाय संस्थेने काही सामाजिक समस्या स्वतःहून निर्माण केलेल्या आहेत. उदा. प्रदूषण, कामाच्या ठिकाणची असुरक्षितता, भेदभाव इ. म्हणून अशा समस्या सोडविणे हे व्यवसायाचे नैतिक कर्तव्य बनते.

११. **जागतिकीकरण :** आजकाल संपूर्ण जग हीच एक बाजारपेठ मानली जाते. जागतिकीकरणामुळे व्यवसायाला अधिक संधी व आव्हाने सुद्धा मिळालेली आहेत. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे कमी झाले आहेत आणि त्याचा परिणाम म्हणजे वस्तू व सेवांचे वितरण जागतिक स्तरावर होत आहे. ज्या देशांनी व्यवहाराची आदर्श पद्धत स्वीकारली आहे त्यांचा जगभर प्रभाव वाढला आहे.

१२. **माध्यमांची भूमिका :** सार्वजनिक जीवनामध्ये माध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. इंटरनेटमुळे (माहिती जालामुळे) सामान्य लोकांपर्यंत पोहचणे शक्य होत आहे. माध्यमे ही अतिशय क्रियाशील असून खळबळ उडवून देऊ शकतात. समाजावर त्याचा फार मोठा प्रभाव पडतो. व्यवसायाच्या अनुचित व्यापारी प्रथांविरुद्ध आणि ग्राहकांच्या होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध माध्यमे आवाज उठवू शकतात. म्हणून व्यवसायाला सामाजिक मूल्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

६.२ वेगवेगळ्या समूहांप्रति असलेली जबाबदारी :

व्यवसाय समाजाशिवाय कोणतेही कार्य करू शकत नाही. आपल्या आदान-प्रदानासाठी (कच्च्या व पक्क्या मालासाठी) त्याला समाजावर अवलंबून रहावे लागते. गंतवणूकदार, मालक, कर्मचारी इत्यादि विविध समूहांच्या सहाय्याने व्यवसाय चालविला जातो. या सर्व समूहाच्या हिताचा समतोल साधणे व त्याचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

६.२.१ मालकांप्रति जबाबदारी / भागधारकांप्रति जबाबदारी : व्यवसायावर ज्यांची मालकी असते त्यानांच मालक असे म्हणतात. नफ्या-तोटयाला तेच जबाबदार असतात. मालकच भांडवल गुंतवितात आणि धोकाही पत्करतात. म्हणूनच मालकांप्रति व्यवसायाची जबाबदारी पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **माफक नफा :** व्यवसायाने माफक नफा मिळविला पाहिजे. व्यवसायाच्या वृद्धी आणि विस्तारासाठी नफा उपयुक्त असतो. त्यामुळे आर्थिक स्थैर्यता लाभते.

२. **व्यवसाय संधीचा शोध :** व्यवसायासाठी मिळणारी संधी ही व्यवसायाच्या विस्तारासाठी, वाढीसाठी आणि व्यवसायात विविधता आणण्यासाठी उपयुक्त असते. अशा संधींच्या शोधासाठी व्यावसायिकाने दक्ष असले पाहिजे. व्यवसायाच्या यशासाठी हे अत्यंत निर्णायक असते आणि म्हणूनच, अशा संधीचा त्याने शोध घेतला पाहिजे.

३. **भांडवलाचा पर्याप्त वापर :** उपलब्ध असलेले भांडवल काळजीपूर्वक व कार्यक्षमपणे वापरले पाहिजे. व्यवसायातील धोक्यांचासुद्धा विचार केला पाहिजे तसेच व्यवस्थापनाने भांडवलाच्या सुरक्षिततेकडेसुद्धा लक्ष पुरविले पाहिजे.

४. **कमीत कमी अपव्यय :** व्यावसायिक संस्था उपलब्ध संसाधनांचा कमीत कमी अपव्यय करून जास्तीत जास्त नफा मिळवू शकतात. म्हणूनच, संस्थांनी वेळ, पैसा व मनुष्यबळ यांचा अपव्यय टाळावा.

५. **कार्यक्षम व्यवसाय :** व्यवस्थापनाने उपलब्ध असलेल्या दुर्मीळ संसाधनांचा योग्य वापर करावा. संसाधनांचा कार्यक्षमपणे वापर केल्याने नफ्याच्या प्रमाणामध्ये व उत्पादकतेमध्ये वाढ होते. म्हणूनच व्यवसाय अत्यंत कार्यक्षमपणे चालविला पाहिजे.

६. **भाग बाजारामध्ये योग्य व्यवहार :** भाग बाजाराशी संबंधित असलेल्या सर्व प्रकारच्या अयोग्य व्यापारी प्रथा टाळल्या पाहिजेत. उदा. (भागांची खरेदी-विक्री करणाऱ्या गटाचा सदस्य) चुकीची व गुप्त (गोपनीय) माहिती पुरविणे इ. कृत्रिमरित्या भागांच्या किंमतीत वाढ किंवा घट केल्याने सर्व सामान्य गुंतवणूकदाराचे नुकसान होते.

७. **विस्तार व विविधता (वैविधता) :** व्यवसायामध्ये वाढ आणि विकास होण्यासाठी त्यामध्ये विस्तार व

वैविधीकरण केले पाहिजे. त्यासाठी, व्यवसायाने संशोधन आणि विकासात्मक प्रकल्प हाती घेतले पाहिजेत. त्यामुळे ते स्पर्धेला सामोरे जाऊ शकतात.

८. **ठरावीक मुदतीत माहिती :** व्यवसायाच्या मालकांना आर्थिक परिस्थितीविषयी संपूर्ण आणि अचूक माहिती दिली पाहिजे. व्यवसायाने अशी माहिती अहवाल, परिपत्रके इ. माध्यमातून उघड केली पाहिजे.

९. **भागधारकांच्या/मालकांच्या निधीचा प्रभावीपणे वापर :** भागधारकांच्या निधीचा वापर जास्तीत जास्त चांगल्या प्रकारे केला पाहिजे. त्यातून अल्प व दीर्घ कालावधीचा परतावा वेळेत दिला पाहिजे.

१०. **नावलौकिक निर्माण करणे :** व्यवस्थापनाने व्यवसायाची सार्वजनिक प्रतिमा चांगली विकसित केली पाहिजे व राखली पाहिजे. चांगला नावलौकिक असलेली कंपनी बाजारपेठेत प्रचंड प्रमाणावर आदर व विश्वास निर्माण करते.

६.२.२ गुंतवणूकदारांप्रति जबाबदारी :

गुंतवणूकदार हे कंपनीला अर्थपुरवठा करतात. ते व्यवसायाचे धनको (Creditors) असतात. व्यवसायाने गुंतवणूकदारांप्रति पुढील जबाबदाऱ्यांची पूर्तता करावी.

१. **सभांचे योग्य नियमन :** व्यवसायाविषयीची माहिती देण्याकरिता कंपनीने, गुंतवणूकदारांच्या सभा बोलविल्या पाहिजेत. सभेची योग्य सूचना त्यांना दिली पाहिजे. कठीण समयी (आणीबाणीच्या प्रसंगात) गुंतवणूकदारांना विश्वासात घेतले पाहिजे. अपयशास कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांची माहिती गुंतवणूकदारांस दिली पाहिजे.

२. **गुंतवणुकीवर मोबदला :** गुंतवणूकदार त्यांचा पैसा व्यवसायात गुंतवतात आणि जोखीम पत्करतात. व्याजाच्या रूपाने त्यांना, त्यांच्या गुंतवणुकीवर योग्य परतावा नियमितपणे मिळाला पाहिजे. त्यासाठी पुढील मुद्दयांचा विचार व्हावा :

- गुंतवणुकीवर योग्य परतावा.
- गुंतवणुकीची सुरक्षितता.
- व्यवसायात सतत होणारी वृद्धी

३. **तक्रारी हाताळणे :** जर गुंतवणूकदारांच्या काही तक्रारी असतील तर त्या कंपनीने हाताळल्या पाहिजेत. यासाठी तेथे प्रभावी पद्धतींचा वापर केला पाहिजे. तसेच, इतर कोणत्याही समस्येबाबत समाधानाकरक तोडगा काढला पाहिजे.

४. **पारदर्शकता राखणे :** व्यवसाय कार्यक्षमतेने चालविण्यासाठी गुंतवणूकदार व्यवसायाला दीर्घ मुदतीचे व खेळते भांडवल पुरवितात. त्यामुळे व्यवसायाने त्यांच्या कारभारात उच्च प्रतीची पारदर्शकता राखली पाहिजे.

५. **माहिती योग्य रीतीने प्रकट करणे :** व्यवस्थापनाने गुंतवणूकदारांना संपूर्ण व वस्तुस्थितीवर आधारित माहिती पुरविली पाहिजे. त्यांना नियमितपणे अहवाल, परिपत्रके, नफा-तोटयाबाबतची निवेदने मिळाली पाहिजेत. त्यातून त्यांना त्यांची गुंतवणूक सुरक्षित असल्याची खात्री पटेल. त्यामुळे भावी गुंतवणूकदार भविष्यामध्ये गुंतवणूक करण्याचा निर्णय घेऊ शकतील.

६. **प्रतिष्ठा व कर्जफेडीची कुवत राखणे :** गुंतवणूकदारांच्या समाधानासाठी व्यवस्थापनाने मजबूत, आर्थिक स्थिती, कर्जफेडीची क्षमता व नावलौकिक राखले पाहिजे. व्यवसायाने संशोधन, नवीन बदल (नवकल्पना) व विस्तार वाढविण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले पाहिजेत.

६.२.३ कर्मचाऱ्यांप्रति जबाबदारी :

कर्मचारी हे व्यवसाय संघटनेचे मानवी संसाधन आहे. त्यांना प्रतिष्ठेने व आदराने वागविले पाहिजे. व्यवस्थापन आणि कर्मचाऱ्यांनी परस्पर सामंजस्य व विश्वास निर्माण केला पाहिजे. कर्मचाऱ्यांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी शासनाने विविध कामगार कायदे मंजूर केले आहेत.

व्यवसायाची कर्मचाऱ्यांप्रति जबाबदारी पुढीलप्रमाणे.

१. **नोकरीची सुरक्षितता :** नोकरीतील सुरक्षिततेमुळे मानसिक शांतता लाभते. परिणामी कर्मचारी पूर्ण क्षमतेने एकाग्रतेने काम करू शकतात. कामाच्या वचनबद्धतेमुळे त्यांची संस्थेविषयी निष्ठा व आत्मियता वाढते.

२. **योग्य मोबदला :** व्यवसायाने त्यांच्या सर्व कर्मचाऱ्यांना आकर्षक पगार दिला पाहिजे. बोनस, जादा कामाचा भत्ता इ. कार्याला प्रवृत्त करणाऱ्या इतर गोष्टी त्यांना दिल्या पाहिजेत. कामाच्या स्वरूपानुसार मोबदला निश्चित असला पाहिजे. बढती, अनुरूप वेतन योजना, वेतनाची सुधारित आवृत्तीसुद्धा आवश्यक आहे.

३. **आरोग्य व सुरक्षितता उपाय :** व्यवसायाने कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याचे व प्रकृतीचे संरक्षण केले पाहिजे. कामगारांना उपहारगृह, वैदयकीय सुविधा आणि त्यांच्या स्वच्छतेची खबरदारी घेतली पाहिजे. अपघातांना आळा घालण्यासाठी आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी यंत्रसामग्री व सभोवतालच्या आवाराची योग्य देखरेख केली पाहिजे. हातमोजे, पादत्राणे, शिरस्त्राणे, चश्मे, मुखवटे इ. सारखी सुरक्षिततेची साधने संबंधित कर्मचाऱ्यांना पुरविली पाहिजेत.

४. **कामाची सुयोग्य स्थिती :** कामाच्या ठिकाणी पुरेसा प्रकाश, खेळती हवा, पिण्याचे पाणी इत्यादी सुविधा कर्मचाऱ्यांना पुरविल्या पाहिजेत. हवा, पाणी आणि ध्वनी प्रदूषण टाळण्यासाठी आवश्यक ती पावलं उचलली पाहिजेत. कामाचे योग्य तास, भोजनाची वेळ, विश्रांतीची वेळ इत्यादी गोष्टी योग्य प्रमाणात असाव्यात.

५. **कामगार संघटनांना मान्यता :** औद्यौगिक शांतता राखणे ही व्यावसायिक संस्थांची जबाबदारी आहे. कामगार संघटनांचे सदस्य होण्याचा कामगारांना हक्क आहे, हे मालकांनी ओळखले पाहिजे. मालकांनी, कामगार संघटना उभारण्यास प्रतिबंध करू नये. 'फोडा आणि राज्य करा' या धोरणाचा अवलंब करू नये. कामगार संघटनांच्याबरोबर बोलणी करून व्यवस्थापनाने कर्मचाऱ्यांच्या वेगवेगळ्या समस्यांचे वर्गीकरण केले पाहिजे. व्यवस्थापन व कामगार संघटनांनी दोघांच्या हितासाठी संप आणि टाळेबंदी यावर निर्बंध घालावेत.

६. **शिक्षण व प्रशिक्षण :** कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी संस्थेने शक्य तितके प्रयत्न केले पाहिजेत. कामाच्या स्वरूपावर मार्गदर्शन व प्रशिक्षणाच्या पद्धती अवलंबून असतात. ''सुरुवातीचे प्रशिक्षण', रिफ्रेशर ट्रेनिंग (नवीन ज्ञान देण्यासाठी योजलेले प्रशिक्षण) असे कार्यक्रम, कर्मचाऱ्यांना अद्ययावत ठेवण्यासाठी घेतले जातात. प्रशिक्षणाने कर्मचाऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि त्यातून त्यांच्या कार्यक्षमतेतसुद्धा वाढ होते.

७. **कामगारांचा व्यवस्थापनात सहभाग :** कर्मचारी समिती स्थापन करून कर्मचाऱ्यांना व्यवस्थापनात सहभाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे. विविध प्रकारच्या सूचना, सूचनात्मक योजना, नफ्याचे विभाजन यामुळे व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन मिळते त्यामुळे त्यांच्या मनौधैर्यात वाढ होते व त्यांच्यात आपलेपणाची जाणीव निर्माण होते

८. **बढती आणि करियर (रोजगाराच्या) संधी :** व्यवसायाने त्यांच्या प्रतिभावान कर्मचाऱ्यांना बढतीच्या पुरेशा संधी दिल्या पाहिजेत. बढती मिळविण्यासाठी आवश्यक असणारी शैक्षणिक पात्रता, कौशल्ये व अनुभव याविषयी योग्य माहिती दिली पाहिजे. त्यामुळे कर्मचाऱ्यांमध्ये जाणीव निर्माण होऊन जादा काम करण्यास त्यांना प्रेरणा मिळेल.

९. **योग्य तक्रार निवारण पद्धती :** कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारी हाताळण्यासाठी योग्य अशी तक्रार निवारण पद्धती असली पाहिजे. सर्व प्रकारच्या शंकांचे किंवा तक्रारींचे त्वरित निराकरण झाले पाहिजे. कर्मचाऱ्यांच्यामध्ये समाधानाची भावना निर्माण झाली पाहिजे. त्यांच्या तक्रारींचा न्याय निवाडा करण्यासाठी संपूर्ण चौकशी करून योग्य ती कार्यवाही केली पाहिजे.

१०. **इतर :**

- सर्व कर्मचाऱ्यांना निःपक्षपाती वागणूक.
- कर्मचाऱ्यांची विशेष कौशल्ये ओळखून त्यांची प्रशंसा करणे आणि प्रोत्साहन देणे.
- कायदेशीर आचारसंहिता लागू करणे.
- त्यांची ध्येये ओळखून परिपूर्ण काम करणाऱ्यांना संधी देणे.
- कर्मचाऱ्यांच्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय हक्कांचे रक्षण करणे.
- अनौपचारिक गट तयार करण्यास मान्यता देणे.

६.२.४. ग्राहकांप्रति जबाबदारी :

ग्राहक हा बाजारपेठेच्या राजा असतो परंतु, प्रत्यक्षातला अनुभव वेगळा आहे. ग्राहकांशिवाय व्यवसाय काहीही करू शकत नाही. व्यवसायाचे अस्तित्व आणि व्यवसायाची वृद्धी हे ग्राहकांचे समाधान, त्यांचा पाठिंबा व त्यांना देण्यात येणाऱ्या सेवेवरच अवलंबून असते. व्यावसायिक संघटनेने ग्राहकांचा विश्वास संपादन केला पाहिजे. ग्राहकांच्याप्रति सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून आणि पुढीलप्रकारच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता करून हे शक्य आहे.

१. **उत्कृष्ट/चांगल्या दर्जाचे उत्पादन :** व्यवसाय संस्थेने चांगल्या दर्जाच्या वस्तूंचे उत्पादन केले पाहिजे. प्रत्येक संस्थेचा दर्जा नियंत्रण विभाग Quality Control Departmentअसला पाहिजे. त्यामुळे कमी प्रतीची व कमी दर्जाची उत्पादने नाकारली जातील. दर्जा नियंत्रणासाठी आंतरराष्ट्रीय मानक संस्था (I.S.O.) हा अगदी अलीकडचा कल आहे. यामुळे ग्राहकांना चांगल्या उत्पादनाची खात्री पटते.

२. **योग्य किंमत :** वस्तूंना अवाजवी किंमत लावून ग्राहकांची फसवणूक करू नये. प्रत्येक वेळी ग्राहकांना फसविणे शक्य नसते. योग्य किंमत आकारल्याने पहिल्यांदाच आलेल्या ग्राहकाचे कायमस्वरूपी ग्राहकांमध्ये रूपांतर करता येते. सर्व करांसहित जास्तीत जास्त किरकोळ विक्रीची किंमत (M.R.P.) प्रत्येक मालाच्या संवेष्टनावर छापलीच पाहिजे. किरकोळ विक्रेत्याने त्यापेक्षा जास्त किंमत आकारू नये.

३. **ग्राहकांची सुरक्षितता :** ग्राहकांना पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तुमुळे त्यांच्या आरोग्यावर आणि जीवितावर कोणताही प्रतिकूल परिणाम होणार नाही याची दक्षता घेतलीच पाहिजे. असुरक्षित उत्पादनांचे विपणन केले जाऊ नये. कोणत्याही प्रकारच्या असुरक्षित वस्तूंविषयी ग्राहकांना आगाऊ सूचना दिली पाहिजे.

४. **जाहिरातीमधील प्रमाणिकपणा :** ग्राहकांना प्रत्यक्ष वस्तूमधील वास्तवपणा, गुणवैशिष्ट्ये, फायदे, दुष्परिणाम इ. गोष्टी जाणून घ्यावयाच्या असतात. जाहिरातीमुळे या माहितीचे प्रकटीकरण होते. त्यामुळे व्यवसाय

संघटनेने दिशाभूल करणाऱ्या जाहिरातीबाबत दक्ष असले पाहिजे. चुकीची, दिशाभूल करणारी, असभ्य जाहिरात टाळली पाहिजे. फक्त प्रांजल (प्रामाणिक/चांगल्या) जाहिरातीचे ग्राहक दीर्घकाळपर्यंत कौतुक करतात.

५. **विक्रयोत्तर सेवा** : उत्पादकाकडून वस्तूची गुणवत्ता, टिकाऊपणा, दुरुस्ती इ. बद्दल ग्राहकाला विशिष्ट कालावधीची जी हमी दिलेली असते त्याबाबत संस्थेने विक्रयोत्तर सेवा पुरविल्या पाहिजेत. प्रभावी व कार्यक्षम विक्रयोत्तर सेवेमुळे ग्राहकांचे व संस्थेचे दृढ संबंध निर्माण होण्यास मदत होते.

६. **संशोधन आणि विकास (R & D)** : वस्तूंचा दर्जा सुधारण्यासाठी आणि उत्पादनाचा खर्च कमी करण्यासाठी व्यवसाय संस्थेने संशोधन व विकास कार्य हाती घ्यावे. त्यामुळे वस्तूची अंतिम किंमत कमी होण्यास मदत होईल. संबंधित वस्तूवर (ISI, Agmark, ISO) इ. वस्तूचा दर्जा स्पष्ट करणारी गुणवत्ता मानके लिहिली पाहिजेत.

७. **मालाचा नियमित पुरवठा** : ग्राहकांना जेंव्हा वस्तूंची गरज असेल तेंव्हा वस्तूंचा पुरवठा नियमितपणे केला पाहिजे. व्यवसाय संस्थेने साठेबाजी व काळया-बाजाराद्वारे वस्तूंची कृत्रिम टंचाई निर्माण करता कामा नये.

८. **तक्रारींची दखल** : ग्राहकांच्या तक्रारींची तत्काळ दखल घेतली पाहिजे. तत्काळ आणि ताबडतोब तक्रार निवारण करणारी यंत्रणा राबविली पाहिजे. ग्राहकांच्या सूचनांचे स्वागत केले पाहिजे.

९. **प्रशिक्षण** : व्यवसाय संस्थेने, त्यांच्या ग्राहकांसाठी मोफत किंवा माफक दरामध्ये प्रशिक्षण आयोजित केले पाहिजे.

१०. **ग्राहकांचे शोषण टाळणे** : ग्राहकांची पिळवणूक करणाऱ्या अन्यायकारी व्यापारी प्रथा व्यवसायाने टाळल्या पाहिजेत. ग्राहकांचे हित लक्षात घेऊन त्यांनी मक्तेदारीयुक्त स्पर्धासुद्धा टाळली पाहिजे.

६.२.५. शासनाप्रति जबाबदारी :

देशाचा सुनियोजित आर्थिक विकास आणि सामान्य माणसाच्या हिताचे संरक्षण हे उद्दिष्ट समोर ठेऊन शासन व्यवसायाचे नियमन व नियंत्रण करते. शासन व्यवसायाला आर्थिक मदत व अनुदान देते. शासनाप्रति व्यवसायाची जबाबदारी पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **नियमितपणे कर भरणा** : विक्रीकर, उत्पन्न कर (आयकर), संपत्ती कर इ. प्रकारचे कर शासनाकडून आकारले जातात. व्यवसाय घटकाने अशा करांचा वेळेत भरणा केला पाहिजे. आर्थिक निधी शिवाय शासनाला विकासात्मक प्रकल्प हाती घेणे अवघड असते.

२. **नियम व कायदयांचे पालन** : व्यवसायासाठी शासनाने निर्धारित केलेल्या सर्व नियमांचे पालन केले पाहिजे. विशिष्ट व्यवसायासाठीचा परवाना मिळविणे, व्यवसायाची कार्यप्रणाली, किंमत निश्चिती आणि उत्पादन इ बाबत शासनाने व्यवसायासाठी केलेल्या नियमांचे पालन केले पाहिजे. थोडक्यात, त्यांनी व्यवसाय कायदेशीर मार्गाने चालवावा.

३. **परकीय चलन मिळविणे** : शासनाची अशी अपेक्षा असते की, व्यवसाय संघटनांनी मालाची निर्यात करून परकीय चलन मिळवावे. विविध प्रकारच्या वस्तू, मौल्यवान व महत्त्वपूर्ण उत्पादने यांची आयात करण्यासाठी शासनाला परकीय चलनाची आवश्यकता असते.

४. **आर्थिक विकास** : देशाच्या संतुलित व जलद आर्थिक विकासासाठी शासन विशिष्ट ध्येय निश्चित करते. अशावेळी व्यवसाय संघटनेने शासनाला वेळोवेळी सहकार्य केले पाहिजे.

५. **सामाजिक – आर्थिक धोरणांची अंमलबजावणी** : शासनाला सामाजिक-आर्थिक कार्यक्रम व धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यवसाय क्षेत्राकडून सहकार्याची व मदतीची अपेक्षा असते.

६. **शासनास सूचना करणे** : औदयोगिक धोरण, आयात निर्यात धोरण, परवाना धोरण इत्यादी प्रकारच्या महत्त्वपूर्ण धोरणांची आखणी करण्यापूर्वी, व्यवसाय संघटना शासनास सूचना किंवा मार्गदर्शन करू शकते. व्यवसायाभिमुख धोरणे आखण्यासाठी या सूचनांची मदत होते.

७. **अनुचित लाभ** : शासकीय अधिकाऱ्यांना लाच देऊन किंवा त्यांच्यावर दबाव टाकून आपणास अनुकूल अशी कोणतीही गोष्ट व्यवसाय संघटनेने करू नये.

८. **शासकीय कोषागारासाठी योगदान** : महापूर, भूकंप इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीच्यावेळी आणि आपतकालीन परिस्थितीमध्ये व्यवसाय संघटनेने शासनाकडे निधी पुरविला पाहिजे.

६.२.६. समाज/सर्वसाधारण जनतेप्रति असणारी जबाबदारी :

व्यवसाय संघटनेला समाजाप्रति मोठया प्रमाणावर निश्चित स्वरूपाच्या पार पाडाव्या लागणाऱ्या जबाबदाऱ्या पुढीलप्रमाणे-

१. **पर्यावरणाचे संरक्षण** : वर्तमानकाळात प्रदूषण ही फार मोठी समस्या बनली आहे. उद्योगधंदे, रासायनिक प्रकल्प, सिमेंट प्रकल्प इत्यादींमुळे जल व वायू प्रदूषण होते. व्यवसाय संघटनेने शक्य त्या उपाययोजना करून प्रदूषण कमी करावे.

२. **संसाधनांचा जास्तीत जास्त चांगला वापर** : व्यवसाय संघटनेने दुर्मीळ संसाधनांचा योग्य व जास्तीत जास्त वापर केला पाहिजे. इंधन, पाणी, जमीन इ. संसाधनांचा कार्यक्षमपणे वापर करावा.

३. **दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण** : समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी व्यवसायामध्ये काही जागा राखीव (आरक्षित) ठेवाव्यात अशी व्यवसायाकडून अपेक्षा असते. अशा लोकांना व्यवसायाकडून वेळोवेळी आर्थिक व इतर मदतीची अपेक्षा असते.

४. **मागासलेल्या भागांचा विकास** : व्यवसाय संघटनांनी मागासलेल्या भागामध्ये व्यवसाय सुरू करावा अशी समाजाची अपेक्षा असते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन त्यांची क्रयशक्ती (खरेदीची क्षमता) वाढेल. अशाप्रकारे, ग्रामीण भागांच्या विकासासाठी मदत होईल.

५. **समाज-विघातक कृत्यांना विरोध** : समाज-विघातक कृत्यामध्ये व्यवसाय संघटनेने सहभागी होता कामा नये. त्याचा समाजावर प्रतिकूल परिणाम होतो. समाज विरोधी घटकांना कोणतीही आर्थिक मदत पुरविता कामा नये. गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्तींशी कोणत्याही प्रकारचे संबंध ठेवू नयेत. तसेच, शासकीय लोकांना लाच देणे सुद्धा टाळले पाहिजे.

६. **आर्थिक मदत** : द्रारिद्र्य निर्मूलन, अज्ञान निर्मूलन इत्यादी प्रकारच्या विविध कारणांसाठी समाजाची व्यवसायांकडून आर्थिक मदतीची अपेक्षा असते. अंमली-पदार्थ विरोधी मोहीम, ध्वनी-प्रदूषण विरोधी मोहीम इत्यादी समाज जागृती करणाऱ्या विविध कार्यक्रमांसाठी व्यवसाय संघटनांनी आर्थिक मदत करावी अशी त्यांची अपेक्षा असते.

७. **अतिदाट गर्दी रोखावी** : व्यवसायाने शहरामध्ये उद्योगांचे होणारे केंद्रीयीकरण टाळून विविध ठिकाणी किंवा भागामध्ये ते विखुरले गेले पाहिजे. उद्योगधंद्यांची स्थापना प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रामध्येच केली पाहिजे. रहिवासी भागावर होणारे प्रतिकूल परिणाम त्यांनी टाळले पाहिजेत.

८. **रोजगार निर्मिती :** व्यवसायाने समाजातील सर्व घटकांच्यासाठी मोठया प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध केल्या पाहिजेत. विस्तार व विकेंद्रीकरणाच्या कार्यक्रमाद्वारे ते शक्य आहे. अशा प्रयत्नांमुळे समाजातील बेकारीचा प्रश्न, दारिद्र्याचा प्रश्न सोडविण्यास मदत होईल.

६.३ पर्यावरण संरक्षणाप्रति सामाजिक जबाबदारी :

व्यवसायाने पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन केले पाहिजे. व्यवसायाकडून सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक संसाधनांचा वापर केला जातो. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे व्यवसायावर बंधनकारक असते. तसेच नैसर्गिक असमतोल निर्माण होणार नाही याची त्यांनी काळजी घ्यावी.

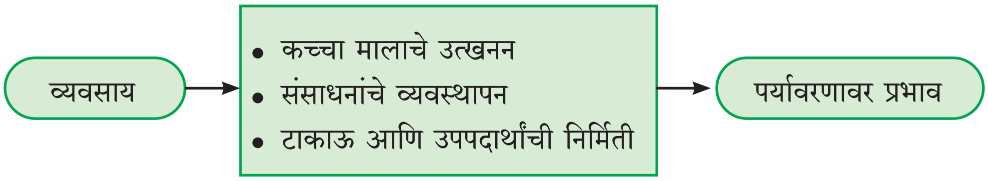

औदयोगिकरणामुळे अपायकारक टाकावू पदार्थांच्या निर्मितीतून पर्यावरणीय प्रदूषण होते आणि त्यातून पर्यावरणास धोका निर्माण होतो. जैवविविधतेचा ऱ्हास, जैवतंत्रज्ञान वापरून विकसित केलेले सजीव उदा. पीके, जीवाणू, प्राणी, वनस्पती इत्यादी मुख्य पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात.

व्यवसायाचा पर्यावरणावरील परिणाम :

१. हवा प्रदूषण

२. जल प्रदूषण

३. ध्वनी प्रदूषण

४. इलेक्ट्रॉनिक कचरा

पर्यावरणाचे संरक्षण करणे हे व्यवसायाला अनेक बाजूंनी उपयुक्त ठरते. उदा. ग्राहकांमध्ये व कर्मचाऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे, खर्चात बचत करणे, शासकीय तोट्यावर नियंत्रण इ.

टाकाऊ पदार्थांचे संवर्धन करण्याची अनेक तंत्रे उपलब्ध आहेत आणि सर्वसामान्यपणे त्याचे वर्गीकरण ४R मध्ये केले जाते.

(Reduction (घट), Reuse (पुनर्वापर), Recycling (पुनर्निमिती), Recovery (पुन:प्राप्त))

१) जेथे शक्य आहे तेथे अपव्यय टाळण्यास प्राधान्य द्यावे.

२) जर टाकाऊ पदार्थ निर्माण होत असतील तर त्यांचा पुन:वापर करावा.

३) पुनर्निमिती हा तिसरा पर्याय आहे. ज्या टाकाऊ वस्तूंचे प्रमाण कमी करता येत नाही किंवा पुन:वापर करता येत नाही त्यांचीच पुनर्निर्मिती करावी.

४) शेवटी, ज्या टाकाऊ वस्तूंच्या प्रमाणात घट करता येत नाही, पुन:वापर किंवा पुनर्निमिती करता येत नाही अशा वस्तू पुन:प्राप्त कराव्यात.

६.४ व्यवसाय नीतिशास्त्र :

६.४.१ संज्ञा :

''एथिक्स्'' हा शब्द ग्रीक भाषेतील ''एथॉस'' (Ethos) या शब्दापासून आलेला आहे, ज्याचा अर्थ 'चारित्र्य' असा होतो. नीतिशास्त्र म्हणजे नियम व तत्त्वांचा असा संच आहे की ज्याचे व्यवसायाने अनुकरण केले पाहिजे. व्यवसाय नीतिशास्त्र म्हणजे व्यवसाय करीत असताना व्यवसायाने ज्या नियमावलीचे पालन केले पाहिजे अशा नियमांचा संच होय.

नीतिशास्त्राद्वारे असा मापदंड निश्चित केला जातो की व्यवसायाचे कामकाज कसे असले पाहिजे हे ठरविता येते. यामुळे व्यवसायासाठी योग्य मार्ग आणि अयोग्य मार्ग कोणते हे समजण्यास मदत होते.

नीतिशास्त्राचा संबंध मानवाची कृती बरोबर की चूक, चांगली की वाईट, न्याय की अन्याय, कायदेशीर की बेकायदेशीर, योग्य व अयोग्य अशा संकल्पनांशी निगडीत आहे. नीतिशास्त्र ही सामाजिक शास्त्राची शाखा आहे.

६.४.२ व्याख्या :

ॲन्ड्रयू क्रेन : *''व्यवसाय नीतिशास्त्रामध्ये व्यवसायातील अशा घटनांचा अभ्यास केला जातो की, त्यांची कार्ये व निर्णय हे योग्य की अयोग्य याचा शोध घेतला जातो.''*

व्हीलर : *''व्यवसाय नीतिशास्त्र हे कला वा शास्त्र असून ज्यामध्ये समाज, त्यांचे विविध गट, संस्था यांच्याबरोबर चांगले सहसंबंध निर्माण करून, व्यवसायाने केलेली कामे योग्य की अयोग्य हे ओळखून नैतिक जबाबदारी निश्चित केली जाते''.*

६.४.३ व्यवसाय नीतिशास्त्राची वैशिष्ट्ये :

१. **आचार संहिता :** व्यवसाय नीतिशास्त्र ही एक आचारसंहिता/नियमावली आहे. याद्वारे समाजाच्या कल्याणासाठी काय करावे व काय करू नये हे सांगितले जाते. सर्व व्यावसायिकांनी या आचारसंहितेचे पालन केले पाहिजे.

२. **नैतिक व सामाजिक मूल्यांवर आधारित :** व्यवसाय चालविला जात असताना आवश्यक असणाऱ्या नैतिक व सामाजिक तत्त्वांचा (नियमांचा) यात समावेश होतो. स्वयं नियंत्रण, ग्राहक संरक्षण आणि कल्याण, समाजाला सेवा देणे, सामाजिक घटकांना योग्य वागणूक देणे, इतरांचे शोषण न करणे इ. गोष्टी यात सामावलेल्या आहेत.

३. **सामाजिक गटांना संरक्षण देणे :** ग्राहक, कर्मचारी, छोटे व्यावसायिक, शासन, भागधारक, धनको इ. प्रकारच्या विविध सामाजिक गटांना संरक्षण देण्याचे काम व्यवसाय नीतिशास्त्र करते.

४. **मूलभूत आराखडा प्रदान करते :** यामध्ये व्यवसायाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, कायदेशीर व इतर मर्यादा दिलेल्या असतात. व्यवसाय सदरच्या मर्यादेमध्येच चालविला पाहिजे.

५. **स्वयंस्फूर्ती :** व्यावसायिकाने, व्यवसाय नीतिशास्त्रांचा स्वतःहून स्वीकार केला पाहिजे. व्यवसाय नीतिशास्त्र हे स्वयं-शिस्तीसारखे असले पाहिजे. ते कायद्याने लादलेले नसावे.

६. **शिक्षण आणि मार्गदर्शनाची गरज :** व्यवसाय नीतिशास्त्राचा परिचय करून देण्यापूर्वी, व्यावसायिकांना योग्य

ते शिक्षण व मार्गदर्शन दिले पाहिजे. व्यवसाय नीतिशास्त्राची अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यावसायिक प्रेरित झाला पाहिजे.

७. **संबंधित संज्ञा/संकल्पना :** व्यवसायापरत्वे व्यवसाय नीतिशास्त्रात बदल होतो. एका देशामधून दुसऱ्या देशामध्येसुद्धा यात बदल होतो. एका देशात जे चांगले मानले जाते/समजले जाते, कदाचित दुसऱ्या देशात त्यावर बंदी घातली जाते.

८. **नवीन संज्ञा :** व्यवसाय नीतिशास्त्र ही नवीन संज्ञा आहे. विकसित देशामध्ये याची कटाक्षाने अंमलबजावणी केली जाते. परंतु, गरीब व विकसित देशामध्ये मात्र याची कटाक्षाने अंमलबजावणी केली जात नाही.

६.४.४ नैतिक व सामाजिक मूल्ये :

आपली मूल्ये ही फार महत्त्वाची असतात कारण आपल्या वृद्धी व विकासासाठी ती मदत करतात. आपण घेतलेल्या निर्णयांचे प्रतिबिंब म्हणजे आपली मूल्ये व श्रद्धा असतात आणि विशिष्ट उद्दिष्टांसाठी ती सदैव मार्गद-र्शक ठरतात.

समाजाच्या सांस्कृतिक दृष्टीने सामाजिक मूल्ये हा एक महत्त्वाचा भाग असतो. समाज वर्तणुकीसाठी ती मार्गदर्शक ठरतात. मूलभूत हक्क/अधिकार, स्वदेशाभिमान, मानवतेचा सन्मान, तर्कशक्ती, त्याग, समानता, लोकशाही इ. मूल्ये आपल्या वर्तणुकीवर अनेक मार्गांनी प्रभाव पाडतात. नैतिक मूल्ये ही चूक की बरोबर यांची सांगड घालण्यावर आधारलेली आहेत तर सामाजिक मूल्यामध्ये समाजाकडून स्वीकार्य अशा गोष्टींचा समावेश होतो. सामाजिक मूल्ये ही नेहमीच रूढी-परंपरा अहंकार, प्रमाणिकपणा, अखंडत्व, सचोटी, कठोर परिश्रम, सह-कार्य, क्षमाशीलता, कोणालाही न दुखविणे इ. वर आधारलेली असतात.

सर्वच व्यावसायिक कृतीं मागे नीतिशास्त्र असते. व्यवसायाने कोणती कामे करावित व कोणती करू नयेत यासाठी समाजाने नियम तयार केले आहेत. त्यानांच व्यवसाय नीतिशास्त्र असे म्हणतात. प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, न्याय बुद्धीने वागणे, अखंडत्व इत्यादींमुळे नावलौकिक वाढतो. त्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक फायदा होतो.

व्यवसाय नीतीची संहिता :

- **करावे :**
  १. कर व इतर शुल्क नियमितपणे भरणे
  २. कामगारांना योग्य मजुरी, भत्ता व इतर आर्थिक प्रोत्साहन देणे.
  ३. उत्पादनाच्या विश्वसनीयतेची व सुरक्षिततेची खात्री देणे.
  ४. ग्राहकांच्या अपेक्षेनुसार वाजवी किमतीला मालाचा पुरवठा करणे.
  ५. ग्राहकांच्या मुलभूत हक्कांचा मान-सन्मान/आदर करणे.
  ६. नफ्याचा कांही भाग समाजासाठी वापरणे.
- **करू नये :**
  १. निरोगी स्पर्धा नष्ट करू नये.
  २. ग्राहकांची फसवणूक किंवा शोषण करू नये.

३. मक्तेदारी निर्माण करू नये.

४. साठेबाजी किंवा काळा बाजार यांचा आधार घेऊ नये.

५. सुप्त किंवा अवाजवी नफा मिळवू नये.

- **टाळावे :**

१. अनुचित स्पर्धा (अयोग्य स्पर्धा)

२. आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण

३. उत्पादन, वितरण, किंमती इ. बाबत सोबतच्या व्यावसायिकाबरोबर करार करून नियंत्रण ठेवणे.

- **स्वीकारावे :**

१. 'सेवा प्रथम आणि नफा नंतर' हे तत्त्व.

२. 'ग्राहक हा राजा असतो' हे व्यवसायातील सत्य.

३. तुमचा व्यवसाय न्याय्य, योग्य, मानवतावादी, कार्यक्षम आणि अष्टपैलू बनविणे.

६.५ कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी : [Corporate Social Responsibility] :

प्रस्तावना:

कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी ही संज्ञा भारतासाठी नवीन नाही. तथापि कंपनी कारभार मंत्रालय, भारत सरकारने अलिकडेच सूचित केले आहे की, कंपनी कायदा २०१३ मधील कलम १३५, कंपनीचे (कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी धोरण) नियम २०१४ आणि इतर सूचना की ज्या १५ एप्रिल २०१४ पासून काही कंपन्याना बंधनकारक असणार आहे की ज्या कंपन्या कलम १३५ मधील निकष पूर्ण करतात त्यांना कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (CSR) संबंधित तरतुदी मान्य कराव्या लागतील.

अर्थ :

कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी हे व्यवसायाचे स्वयं-नियंत्रित प्रतिमान असून, सामाजिक संबंधाविषयीच्या उद्देशासाठी योगदान देणे किंवा स्वेच्छेने पाठपुरावा करणे किंवा नैतिकदृष्टया -केंद्रित कामकाज करणे यांच्याशी संबंधित ही संज्ञा आहे. हे कंपनीला सामाजिक दृष्टया जबाबदार व उत्तरदायी बनविते. तिचे हे उत्तरदायित्व स्वतःसाठी, भागधारकांसाठी, सर्वसामान्य जनतेसाठी असते. सामाजिक जबाबदारीचे पालन करताना समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक व पर्यावरणीय दृष्टीकोनाबाबत ती अतिशय दक्ष/ जागरूक राहते.

व्याख्या :

१. **संयुक्त राष्ट्रांची औद्योगिक विकास संघटना** [UNIDO] यांच्या मते, कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी ही व्यवस्थापनाची संज्ञा आहे जिथे कंपन्या त्यांच्या व्यावसायिक कामकाजात सामाजिक व पर्यावरणीय समस्याबाबत एकरूप असतात आणि त्यांच्या भागधारकांच्याबरोबर संवाद साधतात. (स्रोत / Source: unido.org.)

२. **आंतरराष्ट्रीय मानक संस्था** [ISO] च्या मते ''व्यवसाय संस्थेच्या जबाबदारीचा त्यांना समाजासाठी घेतलेल्या निर्णयांचा व कृतींचा होणारा परिणाम की, ज्यामुळे नैतिक वर्तनात पारदर्शकता राहून शाश्वत विकासात योगदान राहते, यामध्ये समाज आरोग्यदायी व सशक्त राहणे अपेक्षित असते, भागधारकांच्या अपेक्षा विचाराधीन असतात, चालू/प्रचलित कायदयानूसार आणि वर्तनाच्या आंतरराष्ट्रीय मानका बरोबर मिळता-जुळता असतो आणि संपूर्ण व्यवसाय संघटनेशी निगडीत राहतो व आपले संबंध निर्माण करून त्याची अंमलबजावणी करतो, त्यास कंपन्यांची सामुहिक सामाजिक जबाबदारी असे म्हणतात.

कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीची व्याप्ती :

अ) कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीची व्यवहार्यता/उपयुक्तता:

१. ज्या कंपनीच्या निव्वळ मालमत्तेचे मूल्य हे ५०० कोटी रुपये किंवा त्यापेक्षा जास्त किंवा रुपये १००० कोटींची वा त्यापेक्षा जास्त उलाढाल किंवा निव्वळ नफा ५ कोटी किंवा त्यापेक्षा जास्त हा एकाच आर्थिक वर्षामध्ये असतो, अशा संस्थानी संचालकांची ''कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी समिती'' स्थापन करणे १ एप्रिल २०१४ पासून बंधनकारक आहे.

२. मंडळाच्या अहवालात (CSR) कमिटीची रचना जाहीर करणे.

३. सामाजिक जबाबदारीच्या धोरणाचा एक भाग म्हणून सर्व कंपन्यांनी आपल्या सरासरी निव्वळ नफ्याच्या किमान २% नफा प्रत्येक आर्थिक वर्षामध्ये खर्च केला पाहिजे. [सदरचा नफा कंपनीने पाठीमागील लगतच्या सलग तीन वर्षामध्ये मिळविलेला असावा]

४. मंडळाच्या वार्षिक अहवालामध्ये या सर्व गोष्टींचा एकत्रित समावेश असावा अशी कंपन्यांच्याकडून अपेक्षा असते. कार्पोरेट सामाजिक जबाबदारीमध्ये पुढील तपशिलांचा समावेश असावा :

I) कंपनीच्या सामाजिक जबाबदारीच्या धोरणाचा थोडक्यात आराखडा, प्रकल्पाच्या सर्वसामान्य आढाव्याचा समावेश किंवा हाती घ्यावयाचे प्रस्तावित कार्यक्रम आणि कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (CSR) धोरणांची वेब-साईट (लिंक) व प्रकल्प आणि कार्यक्रम.

II) कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी (CSR) समितीचे गठन.

III) शेवटच्या तीन आर्थिक वर्षातील कंपनीचा सरासरी निव्वळ नफा.

IV) विहित नमुन्यात कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारीचे खर्च.

V) सदरच्या आर्थिक वर्षामध्ये कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीवर केलेल्या पैशाच्या स्वरूपातील खर्चाचा तपशील.

VI) जर कंपनी मागील तीन आर्थिक वर्षाच्या सरासरी नफ्याच्या २% एवढी रक्कम खर्च करण्यास अपयशी ठरली तर त्याची कारणमीमांसा दयावी.

ब) कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी समिती :- [CSR Committee]

या समितीमध्ये तीन किंवा त्यापेक्षा जास्त संचालक असतात, ज्यापैकी किमान एक संचालक स्वतंत्र संचालक असावा. वर्षातून किमान त्यांच्या दोन सभा होतात. सदरच्या सभेमध्ये कार्पोरेट सामाजिक जबाबदारीची कार्ये व धोरणे या विषयावर चर्चा आणि समीक्षण केले जाते. सदरची समिती कार्पोरेट सामाजिक जबाबदारीचे औपचारिक धोरण ठरविण्याविषयी शिफारस करते. सदरच्या दस्तऐवजात शिफारस केलेल्या सामाजिक जबाबदारीची कार्ये, अंदाजपत्रक तयार करणे, कंपनी कशा प्रकारे

प्रकल्प पूर्ण करणार त्याचे वर्णन, केलेल्या प्रगतीचे परीक्षण करण्यासाठी पारदर्शक साधनांची निवड या सर्वांचा त्यात समावेश होतो.

क) कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीची कार्ये/सक्रियता :–

कंपन्याचा सामाजिक जबाबदारी ही एक वचनबद्धता आहे हे धोरण मान्य केले जाते. त्यातून समाजातील उपेक्षित घटकांचे जीवन लक्षणीयरित्या उंचविण्याचा प्रयत्न होतो. कंपनी कायदा २०१३ मधील कलम १३५ व कंपनीचे (कंपन्यांच सामाजिक जबाबदारी धोरण) नियम २०१४ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे खालीलपैकी एक किंवा त्यापेक्षा जास्त घटकांच्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

i) उपासमारी /भूक, दारिद्र्य व कुपोषण यांचे निर्मूलन, आरोग्य व सफाई व्यवस्थेविषयी काळजी घेणे आणि स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे.

ii) शिक्षणाला उत्तेजन देणे यामध्ये विशेष शिक्षण व रोजगारावर भर देणे. तसेच विशेषतः लहान मुले स्त्रिया, वयस्क आणि अनेक कारणांनी उपजीविकेचे साधन नसणाऱ्यासाठी किमान कौशल्यावर आधारित राहणीमान उंचावण्यासाठीचे प्रकल्प सुरू करणे.

iii) बालमृत्यू दर कमी करणे व मातांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी चांगल्या आरोग्य विषयक सवलती देणे आणि अल्प खर्चात औषधांचा पुरवठा करणे.

iv) शाश्वत पर्यावरणाची खात्री देणे, पर्यावरणाचे संतुलन, दुर्मीळ वनस्पती व प्राण्यांचे संरक्षण, प्राण्यांचे संगोपन/ संरक्षण, कृषी व जंगल संवर्धन, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन करणे आणि जमीन, हवा व पाण्याचा योग्य दर्जा राखणे.

v) रोजगार वाढविण्यासाठी व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करणे.

vi) सैन्य दलातील योध्ये, युद्धात पतीच्या निधनामुळे आलेले विधवापण आणि त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्यांच्यासाठी उपयुक्त योजना.

vii) मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय खेळांना उत्तेजन देण्यासाठी प्रशिक्षण देणे.

viii) पंतप्रधान सहाय्यता निधीमध्ये योगदान देणे. अनुसूचित जाती – जमाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्गीय समाज, अल्पसंख्याक व स्त्रिया यांच्या कल्याणासाठी किंवा आर्थिक सामाजिक विकासासाठी केंद्र सरकारने उभारलेल्या निधीसाठी मदत करणे.

ix) ग्रामीण विकास प्रकल्प.

x) झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम

ड) निधीचे विभाजन –

१) मागील संपलेल्या सलग तीन आर्थिक वर्षातील, कंपनीने मिळविलेल्या सरासरी निव्वळ नफ्याच्या २% पेक्षा कमी रक्कम खर्च करता कामा नये. कंपनीच्या सामाजिक जबादारीचे पालन केल्यानंतर निर्माण झालेले आधिक्य / वाढावा (Surplus) हा कंपनीचा नफा मानला जात नाही.

२) मागील किमान तीन आर्थिक वर्षाच्या उपलब्ध माहितीच्या आधारे कंपनी कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी क्षमता उभी करू शकते. ती क्षमता कंपनीची वैयक्तिक किंवा अंमलबजावणी करणाऱ्या सहाय्यक संस्थांची असू शकते.

(इ) कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीच्या कार्यकृतीला संमती न देणे.

कंपनी कायदा, कलम १३५ मध्ये कॉर्पोरेट सामाजिक जबादारीच्या कार्यकृतीचे पालन न करणाऱ्यास (नकार देणाऱ्यास) कोणत्याही दंडनीय शिक्षेसंबंधी तरतूद नाही. तथापि, कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीच्या धोरणाबाबतची माहिती प्रसिद्ध न करणे, किंवा त्याबाबत अनभिज्ञ राहणे आणि त्याची मंडळाच्या अहवालामध्ये अंमलबजावणी केल्यास मात्र ते दंडनीय शिक्षेस पात्र आहे. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी बाबतची कर्तव्ये पूर्ण न केल्यास दंडनीय शिक्षा होऊ शकते. असा दंड ₹ ५०,००० पेक्षा कमी नसून तो ₹ २५,००,००० पर्यंत असू शकतो आणि अशी चूक करणाऱ्या कंपनीच्या प्रत्येक दोषी अधिकाऱ्याला तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. हा शिक्षेचा कालावधी तीन वर्षापर्यंत असू शकतो किंवा जी दंडाची रक्कम ₹ ५०,००० पेक्षा कमी नाही ती कदाचित ₹ ५,००,००० पर्यंत असू शकते किंवा दोन्हीही शिक्षा होऊ शकतात.

सारांश

व्यवसाय संघटना या नफा मिळविण्यासाठी चालविल्या जातात. परंतु, जास्तीतजास्त नफा कमविणे हे एकमेव उद्दिष्ट असता कामा नये. व्यवसायाची समाजाप्रती जी जबाबदारी असते, तिलाच सामाजिक जबाबदारी असे म्हणतात.

सामाजिक जबाबदारीची गरज –

१. विश्वस्त संकल्पना

२. समाजाच्या बदलत्या अपेक्षा

३. प्रतिष्ठा / नावलौकिक

४. पर्यावरणाचे संरक्षण

५. संसाधनांचा पर्याप्त उपयोग

६. कामगार संघटनांचा दबाव

७. ग्राहक चळवळीतील वृद्धी

८. शासनाचे नियंत्रण

९. दीर्घकालीन स्वहित

१०. गुंतागुंतीच्या सामाजिक समस्या

११. जागतिकीकरण

१२. माध्यमांची भूमिका

निरनिराळ्या / विविध समूहांप्रति असणारी सामाजिक जबाबदारी

- मालकांप्रति
- गुंतवणूकदारांप्रति
- कर्मचाऱ्यांप्रति
- ग्राहकांप्रति
- शासनाप्रति
- समाजाप्रति

व्यवसाय नीतिशास्त्र :

नीतिशास्त्र ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे. व्यवसाय चालविला जात असताना, व्यवसायाने कोणत्या आचारसंहितेचे पालन केले पाहिजे यांच्याशी संबंधित असणारी संज्ञा म्हणजे व्यवसाय नीतिशास्त्र होय.

सामाजिक आणि नैतिक मूल्ये –

मूलभूत हक्क / अधिकार, स्वदेशाभिमान, मानवतेचा सन्मान, तार्कीकता, त्याग, समानता, लोकशाही इ. मूल्ये आपल्या वर्तणुकीवर अनेक मार्गांनी प्रभाव टाकतात. प्रामाणिकपणा, अखंडत्त्व, सचोटी, कठोर परिश्रम, सहकार्य इ. नैतिक मूल्येसुद्‌धा समान महत्त्वाची असतात.

कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी :

अ) कंपन्यांचा सामाजिक जबाबदारीची उपयुक्तता

ब) कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी समिती

क) कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी कार्य/सक्रियता

ड) निधीचे विभाजन

इ) कंपन्यांची सामाजिक जबाबदारी कार्यकृतीला संमती न देणे.

स्वाध्याय

प्र.१ अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. व्यवसाय ही .... कृती आहे.

अ) सामाजिक – आर्थिक ब) सेवा क) धर्मदाय

२. व्यवसाय संघटनांनी नैसर्गिक साधनांचा .... उपयोग करण्यासाठी प्रयत्न करावा.

अ) कमीत कमी ब) जास्तीत जास्त क) परिपूर्ण

३. आर्थिक वाढ आणि देशाच्या सुरक्षिततेसाठी .... स्थिरता आवश्यक असते.

अ) राजकीय ब) सामाजिक क) आर्थिक

४. योग्य वेळी कर भरणे ही संघटनांची .... जबाबदारी आहे.

अ) भागधारकांप्रति ब) ग्राहकांप्रति क) शासनाप्रति

५. व्यावसायिक हे समाजाचे .... असतात.

अ) प्रतिनिधी ब) सदस्य क) विश्वस्त

६. व्यवसायाने .... वेळोवेळी माहिती पुरविली पाहिजे.

अ) ग्राहकांना ब) मालकांना क) कर्मचाऱ्यांना

७. व्यवसायाने .... बढतीच्या योग्य संधी दिल्या पाहिजेत.

अ) कर्मचाऱ्यांना ब) ग्राहकांना क) गुंतवणूकदारांना

८. 'नीतिशास्त्र' ही संकल्पना .... शब्दापासून घेतली आहे.

अ) लॅटीन ब) फ्रेंच क) ग्रीक

९. व्यवसाय नीतिशास्त्र संबंध .... तत्त्वप्रणालीशी होती.

अ) आर्थिक ब) सामाजिक क) नैतिक

१०. व्यवसाय संघटनांनी .... आरोग्याचे रक्षण करावे व सुरक्षिततेची साधने पुरवावीत.

अ) कर्मचाऱ्यांच्या ब) भागधारकांच्या क) ग्राहकांच्या

११. निव्वळ नफ्याच्या कमीत कमी .... रक्कम कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदारीवर खर्च केली पाहिजे.

अ) ५% ब) २% क) ३%

ब) योग्य जोडया जुळवा.

	गट – अ		गट – ब
अ)	कर्मचारी	१)	चांगल्या दर्जाचा माल / वस्तू
ब)	गुंतवणूकदारांप्रति जबाबदारी	२)	कर्जफेडीची क्षमता व प्रतिष्ठा
क)	शासनांप्रति जबाबदारी	३)	समाजाची सेवा करणे
ड)	आर्थिक उद्देश	४)	स्वयंसेवी
इ)	व्यवसाय नीतिशास्त्र	५)	नोकरीची सुरक्षितता
		६)	आवश्यक / अत्यावश्यक
		७)	नियम व कायद्यांचा आदर
		८)	नफा मिळविणे
		९)	समाजशास्त्राची शाखा
		१०)	पर्यावरण संरक्षण

क) खालील विधानांसाठी योग्य शब्द, शब्दसमूह, संज्ञा लिहा.

१) महात्मा गांधीजींनी सांगितलेले सखोल तत्त्वज्ञान.

२) समाजाच्या कल्याणासाठी निर्देशित केलेली व्यवसायाची कर्तव्ये व कार्ये.

३) चांगल्या दर्जाचे उत्पादन / वस्तू मिळवणे हा समाजातील या गटाचा हक्क आहे.

४) गुंतवणुकीवर योग्य मोबदला पुरविणे, ही या समूहांप्रति संघटनेची जबाबदारी असते.

५) व्यावसायिक पर्यावरणातले व्यवहार करतानाचे नैतिकतेशी संबंधित असणारे नियम.

६) नफ्याने प्रेरित होऊन केले जाणारे कार्य.

७) परकीय चलन मिळवणे ही या समूहांप्रति संघटनेची जबाबदारी असते.

८) रोजगारांची निर्मिती करणे ही या समूहांप्रति संघटनेची जबाबदारी असते.

ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

१. व्यावसायिक हे समाजाचे विश्वस्त असतात.

२. व्यवसाय नीतिशास्त्र ही नियमावली आहे.

३. समाजातील दुर्बल घटकांच्या उद्‌धारांसाठी व्यवसाय संघटनांनी प्रयत्न करणे अपेक्षित असते.

४. औद्योगिक शांतता राखणे ही व्यवसाय संघटनांची जबाबदारी असते.

५. आर्थिक परिस्थितीची संपूर्ण आणि अचूक माहिती मालकांना मिळू शकत नाही.

६. लोकांच्या जीवनामध्ये प्रसारमाध्यमे महत्त्वाची भूमिका पार पाडत नसतात.

७. व्यवसायाच्या कायदेशीर जबाबदारीपेक्षा समाजिक जबाबदारी व्यापक आहे.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१. नोकरीची सुरक्षितता, आरोग्य व सुरक्षिततेची साधने, कामाची सुयोग्य स्थिती, योग्य प्रमाणात नफा.

२. चांगल्या दर्जाची उत्पादने, योग्य किंमती, प्रामाणिक जाहिरात, शहरांतील गर्दीला आळा घालणे.

३. योग्य वेळी कर भरणा, परकीय चलन मिळविणे, नावलौकिक मिळविणे, राजकीय स्थिरता.

४. पर्यावरणाचे संरक्षण, पारदर्शकता राखणे, रोजगार निर्मिती, मागासलेल्या भागांचा विकास.

५. सभेचे योग्य संचलन, भांडवलाचा काळजीपूर्वक वापर, उत्पादनांच्या योग्य किंमती, कर्जफेडीची क्षमता व प्रतिष्ठा राखणे.

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

१. संसाधनाचा अपव्यय .... करून, व्यवसाय संघटना जास्तीत जास्त नफा मिळवू शकतात.

२. सामाजिक जबाबदारी ही .... जबाबदारीपेक्षा व्यापक आहे.

३. विश्वस्ताचा अधिकार ही संज्ञा .... यांनी मांडली.

४. व्यवसायाने .... नफा मिळवावा.

५. कामाच्या स्वरूपानुसार व महत्त्वानुसार .... हे निश्चित असते.

६. ‘नीतिशास्त्र’ हा शब्द .... या ग्रीक शब्दापासून आलेला आहे.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडून तक्ता पूर्ण करा.

(भागधारकांप्रति जबाबदारी, ग्राहकांप्रति जबाबदारी, शासनाप्रति जबाबदारी, समाजाप्रति जबाबदारी)

	गट ‘अ’	गट ‘ब’
१.	विक्रयोत्तर सेवा	....
२.	योग्यवेळी कर भरणा	....
३.	....	समाजविरोधी कृत्यास पायबंद
४.	....	भाग बाजारातील योग्य कार्ये

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. व्यवसायातील अवैध व्यापारी प्रथांविरुद्ध कोण आवाज उठवू शकतो?

२. कर्मचारी अद्ययावत राहण्यासाठी व्यवस्थापनाने काय केले पाहिजे?

३. कोणत्या प्रकारच्या जाहिराती टाळल्या पाहिजेत?

४. वस्तूंचा दर्जा सुधारण्यासाठी व उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी व्यवसायाने काय केले पाहिजे?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१. व्यवसायाच्या कायदेशीर जबाबदारीपेक्षा सामाजिक जबाबदारी ही संकुचित संज्ञा आहे.

२. भाग बाजाराची संबंधित सर्व प्रकारच्या इष्ट व्यापारी प्रथा टाळल्या पाहिजेत.

३. व्यवस्थापन व कामगार संघटनांनी दोन्ही पक्षांच्या हितासाठी संप व टाळेबंदी मान्य केली पाहिजे.

४. प्रत्येक खोक्यावर (पॅकेटवर) कमाल विक्री किंमत (MRP) लिहावयाची नसते.

५. अप्रामाणिकपणे केलेल्या जाहिरातीला ग्राहक दीर्घकाळ स्वीकृती देतात.

६. समाज विघातक कृत्यांना व्यवसाय संघटनांनी आर्थिक साहाय्य पुरविले पाहिजे.

७. व्यवसाय नीतिशास्त्र ही बंधनकारक संज्ञा आहे.

८. व्यवसाय नीतिशास्त्र ही संज्ञा तुलनात्मक नाही.

९. योग्य किंवा अयोग्य या नीतिनियमांवर सामाजिक मूल्ये अवलंबून असतात.

१०. सामाजिक आचरणासाठी नैतिक मूल्ये ही सर्वसाधारण मार्गदर्शक तत्त्वे पुरवितात.

प्र.२ खालील संज्ञा / संकल्पना स्पष्ट करा.

१. सामाजिक जबाबदारी

२. विश्वस्त संकल्पना

३. व्यवसाय नीतिशास्त्र

४. नैतिक मूल्ये

५. सामाजिक मूल्ये

प्र.३ खालील घटना / परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

१. यशवंत कंपनी लि. आपल्या महिला कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या लहान बालकांसाठी पाळणाघर व घरात थांबूनच काम घरबसल्या करण्याची सवलत देते. जरी ते कामगार संघटनांचे सभासद असले तरी, व्यवस्थापन निर्णय घेण्यापूर्वी, त्यांच्या सूचनांची दखल घेते.

i) या पद्धतीचे काम करून ते कोणत्या घटकांविषयी सामाजिक जबाबदारी पार पाडतात?

ii) ते कोणती मूल्ये निर्देशित करतात?

iii) वरील घटनेमध्ये मालक, कोणत्याप्रकारच्या जबाबदारीचे अनुकरण करतात?

२. रंगाचे उत्पादन करणाऱ्या एका संस्थेने कित्येक वर्षापासून बाजारामध्ये अग्रेसर स्थान पटकाविले आहे. प्रक्रिया न केलेले विषारी स्वरूपाचे टाकाऊ पदार्थ, ते नदी किनाऱ्यावर फेकून देतात, की ज्यामुळे जवळपासच्या खेडेगावांमध्ये अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

i) उत्पादन करणाऱ्या संस्थेने कोणत्या स्वरूपाच्या जबाबदारीकडे दुर्लक्ष केलेले आहे?

ii) ते कोणत्या प्रकारचे प्रदूषण करतात?

iii) कोणताही एक खबरदारीचा उपाय सांगा, जो त्यांनी करणे गरजेचा आहे.

३. एक वाहन निर्मिती कंपनी

अ) कंपनीकडून फक्त पर्यावरणपूरक घटकांचा वापर केला जातो.

ब) हानिकारक अशा टाकाऊ वस्तूंवर योग्य ती प्रक्रिया करून त्यांची विल्हेवाट लावली जाते.

क) आंतरराष्ट्रीय मानकांप्रमाणे वाहनांच्या प्रदूषणाची पातळी राखली जाते.

i) हे करीत असताना, व्यवसाय संघटना कोणत्या समूहांप्रति आपली सामाजिक जबाबदारी पार पाडतात?

ii) कोणत्या प्रकारची प्रदूषण त्यांच्याकडून टाकले जाते?

iii) कोणत्या प्रकारचा संदेश ते देतात?

प्र.४ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. कंपन्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांचे कोणतेही चार उपक्रम सांगा.

२. ग्राहकांप्रति असणाऱ्या कोणत्याही चार जबाबदाऱ्या सांगा.

३. व्यवसाय नीतिशास्त्र म्हणजे काय? व्यवसाय नीतिशास्त्राची वैशिष्ट्ये कोणती?

४. शासनाप्रति व्यवसायाच्या जबाबदाऱ्या सांगा.

प्र.५ खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. व्यवसाय संघटनांच्यावर प्रभाव टाकण्यासाठी माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची असते.

२. कामगारांच्या व्यवस्थापनातील सहभागास व्यवसायाने मान्यता द्यावी.

३. समाजाच्या व्यवसायाप्रति अपेक्षा बदलत आहेत.

४. व्यवसाय संघटनांनी, पर्यावरण प्रदूषण व पर्यावरणीय असमतोल टाळला पाहिजे.

५. भाग बाजारांशी संबंधित सर्व प्रकारच्या अनुचित व्यापारी प्रथा टाळल्या पाहिजेत.

६. व्यवसाय करताना व्यवसाय नीतिशास्त्रामध्ये नैतिक व सामाजिक मूल्यांचा समावेश होतो.

७. सामाजिक विकासामध्ये, व्यवसाय नीतिशास्त्र हे एक महत्त्वाचे तंत्र मानले जाते.

प्र.६ खालील प्रश्न सोडवा.

१. ग्राहकांप्रति व्यवसाय संघटनांची सामाजिक जबाबदारी कोणती आहे?

२. समाजाप्रति असणाऱ्या विविध सामाजिक जबाबदाऱ्या सांगा.

३. गुंतवणूकदारांप्रति व्यवसाय संघटनांच्या असणाऱ्या जबाबदारीचे वर्णन करा.

४. व्यवसाय नीतिशास्त्राच्या वैशिष्टयांचे वर्णन करा.

५. कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी म्हणजे काय?

प्र.७ खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. कर्मचाऱ्यांप्रति असणाऱ्या व्यवसायाच्या जबाबदाऱ्या स्पष्ट करा.

२. सामाजिक जबाबदारी या संज्ञेची व्याख्या लिहा आणि सामाजिक जबाबदारीची काय गरज आहे ते सांगा.

३. समाजाप्रति मोठया प्रमाणावर असणाऱ्या, व्यवसाय घटकांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्या सांगा.

४. गुंतवणूकदारांप्रति व शासनाप्रति व्यवसायाच्या कोणत्या जबाबदाऱ्या आहेत?

उत्तर सूची :

प्र.१ अ) १. आर्थिक - सामाजिक   २. पर्याप्त / परिपूर्ण   ३. राजकीय   ४. शासना प्रति
५. विश्वस्त   ६. मालक   ७. कर्मचारी   ८. ग्रीक   ९. नैतिक   १०. कर्मचारी
११. २%

ब) अ-५,   ब-२,   क-७,   ड-८,   इ-९

क) १. विश्वस्त संकल्पना   २. सामाजिक जबाबदारी   ३. ग्राहक   ४. गुंतवणूकदार
५. व्यवसाय नीतिशास्त्र   ६. व्यवसाय   ७. शासन   ८. समाज

ड) बरोबर - १, २, ३, ४, ७   चूक - ५, ६

इ) १. योग्य प्रमाणात नफा   २. शहरातील गर्दीला आळा घालणे   ३. नावलौकिक मिळविणे
४. पारदर्शकता राखणे   ५. उत्पादनांच्या योग्य किंमती

फ) १. कमीतकमी   २. कायदेशीर   ३. महात्मा गांधी   ४. माफक   ५.मानधन   ६. एथॉस

ग) १. ग्राहक   २. शासन   ३. समाज   ४. भागधारक

ई) १. व्यापक   २. अयोग्य   ३. बंद   ४. असते   ५. प्रामाणिक   ६.पुरविले नसले पाहिजे   ७. ऐच्छिक   ८. तुलनात्मक आहे.   ९. नैतिक मूल्ये   १०. सामाजिक मूल्ये

संदर्भ :

स्रोत - 1) http:/Finance.bih.nic.in!Documents!CSR-Policy-pdf
2) www.yourarticle liabrary.com
3) https/www.businessmanagementidea.com
4) https://www.quora.com
5) https://www investopedia.com
6) https://www.businessjargons.com
7) textbook of Organisation of Commerce & Management of MSBSHSG, Pune, Standard XII, Edition; 2013.

*****